

Anna Wrześcińska, Jacek Wrześciński

Z problematyki węgla drzewnych w jamach grobowych - częstość występowania węgla drzewnych w grobach wczesnośredniowiecznego cmentarzyska "Mały Skansen"

Studia Lednickie 7, 143-161

2002

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ANNA WRZESIŃSKA, JACEK WRZESIŃSKI
Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy

Z PROBLEMATYKI WĘGLI DRZEWNYCH W JAMACH GROBOWYCH — CZĘSTOŚĆ WYSTĘPOWANIA WĘGLI DRZEWNYCH W GROBACH WCZESNOŚREDNIOWIECZNEGO CMENTARZYSKA „MAŁY SKANSEN”

W jamach grobowych na wczesnośredniowiecznych cmentarzyskach, obok przedmiotów użytkowych, lub darów-symboli, rejestrowane są także szczątki organiczne. Najczęściej są to wyróżniane makroskopowo kości zwierzęce, ziarna zbóż, a także węgle drzewne. Oprócz wymienionych, analizy mikroskopowe ujawniają również obecność pyłków roślin. Interpretacja roli i znaczenia wymienionych pozostałości nie jest prosta, i nie jest jednoznaczna. Podczas badań na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku szkieletowym oznaczonym jako Dziekanowice, stan. 22 (gm. Łubowo, woj. wielkopolskie), a leżącym na terenie zwanym „Mały Skansen”, w licznych grobach odnotowano obecność fragmentów węgla drzewnych (ryc. 1). Ich stosunkowo duża liczba pozwala na przeprowadzenie wstępnej analizy częstości występowania węgla drzewnych w jamach grobowych.

Omawiane cmentarzysko użytkowane było od około połowy XI wieku po koniec wieku XII. Od 1964 roku do 2000 r. przebadano obszar 5.500 m² odsłaniając 732 groby szkieletowe i 3 groby puste. Zarejestrowano pochówki należące do 775 osobników. W latach 1991 – 2000 prowadzono szczegółowe obserwacje jam grobowych dokumentując i pobierając próbki ziemi i próby zawartości organicznej (w tym węgle drzewne) przeznaczając je do analiz specjalistycznych. W latach tych odsłonięto 679 grobów, a obecność węgla drzewnych lub choćby pyłu węglowego zarejestrowano w 330 jamach grobowych przydatnych do analiz. Stanowi to 48,6% wszystkich grobów odsłoniętych w omawianym okresie badawczym (lata 1991 – 2000) (ryc. 1).

Węgiel drzewny, zaobserwowany w jamach grobowych, występował w różnej postaci. Były to zarówno większe fragmenty rzędu 2 – 3 cm długości, niewielkie drobiny, a także bardzo drobny pył węglowy, którego nie można było wyeksplorować a tym samym poddać dalszym ocenom. Do analizy gatunkowej przekazano próby z 203 jam grobowych tj. 61,5% wszystkich zarejestrowanych grobów z węglami drzewnymi. Wybór prób przekazanych do dalszych analiz objął tylko te groby, które nie uległy silnemu zniszczeniu w trakcie użytkowania cmentarzyska (nie były znacznie naruszone przez kolejne wkopy grobowe). Do opracowania laboratoryjnego nie przekazano ziemi z pyłem węglowym, a jedynie tylko takie próbki gdzie węgiel drzewny wyeksplorowa-

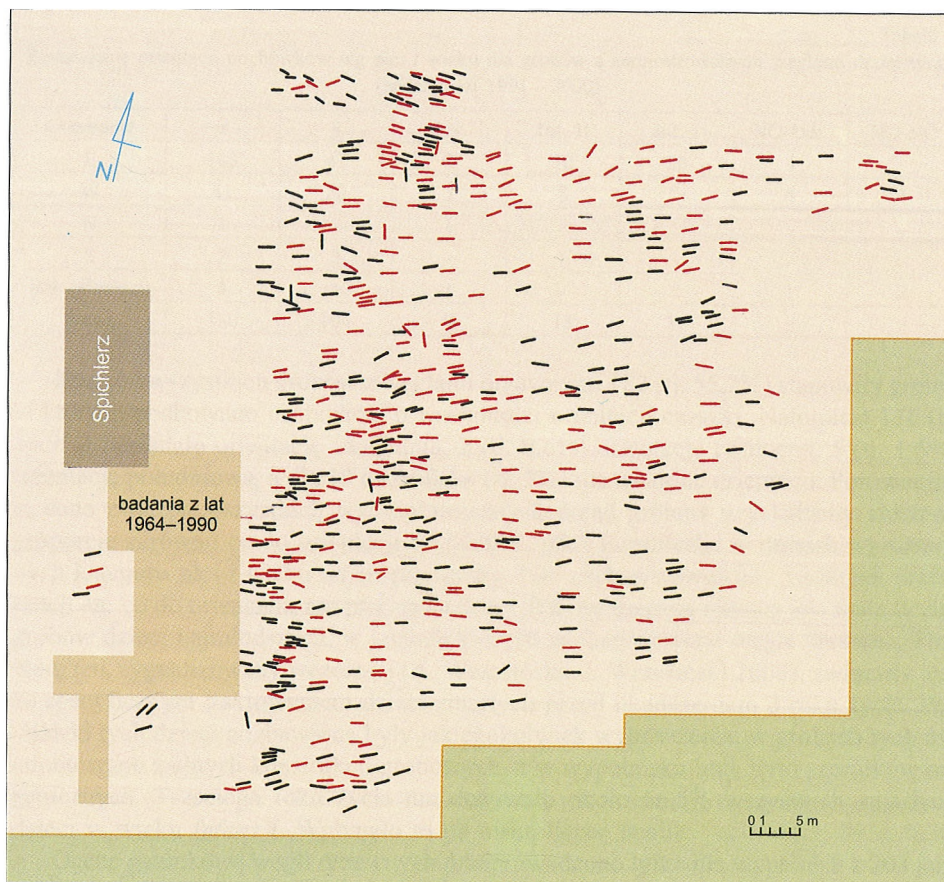
ny podczas badań wykopaliskowych uchwytany był makroskopowo. Wybrano próby z grobów o czytelnej jamie grobowej, z czytelnym lub dobrze zachowanym pochówkiem w układzie anatomicznym. Wybierano groby z wszystkich stref cmentarzyska — z partii centralnej jak i peryferii. Fragmenty pozyskane podczas pierwszych czterech lat badań (1991 – 1994) przekazano do analizy w Instytucie Technologii Drewna w Poznaniu. Analizę prób z 52 jam grobowych wykonali doc. Stanisław Spława-Nayman i dr Piotr Neyman. Otrzymane wówczas wyniki pozwalały na sugestie odnośnie preferowania drewna dębu jako surowca służącego do palenia ognisk, czy też używania go podczas obrzędowego wykorzystania ognia (A. Wrześcińska, J. Wrześciński 1999). Kolejna seria węgla drzewnych przekazana została do Centralnego Laboratorium PAN w Warszawie (analiza wykonana przez panią mgr Marię Michniewicz — patrz w tym tomie). Tym razem analiza objęła próbki ze 151 wybranych wypełnisk jam grobowych, a uzyskany wynik nie był tak jednoznaczny jak rezultat analiz pierwszej partii próbek. Różnorodność gatunkowa drewna użytego jako surowca opałowego jest duża, obok dominującego dębu uchwyconego w 67,5% jam grobowych (patrz tabela 2 — M. Michniewicz w tym tomie), w 37,8% występowała olcha, w 29,1% brzoza, w 17,2% wiąz, w 17,2% sosna zwyczajna, w 15,4% jesion wyniosły, w 11,3% grab zwyczajny, poniżej 7% i mniej wystąpiły spalone fragmenty drzewa lipy, leszczyny, klonu, topoli, wierzy, bzu i innych.

Wśród 679 grobów odsłoniętych na cmentarzysku w latach 1991 – 2000 w 251 pochowano mężczyzn, w 205 kobiety, w 25 osobników młodocianych, w 45 dzieci starsze (*Infans II*) i w 124 dzieci najmłodsze (*Infans I*). Odsłonięto również 24 groby należące do osobników dorosłych o nieokreślonej płci (NO-Dor.) i 5 o nieokreślonej płci i wieku (NO-NO). Generalnie zdecydowana większość pochówków ułożona była wzdłuż osi o kierunku wschód — zachód. Według orientacji czaszki możemy powiedzieć, iż na wschód zorientowanych było 344 osobników (50,7%), na zachód 282 osobników (41,5%), na północ 6 (0,9%), na południe 9 (1,3%), a bez ustalonej orientacji odsłonięto 38 osobników (5,6%) (tabela 1).

Tabela 1.
Zestawienie orientacji pochówków według płci i wieku (badania lat 1991 – 2000)

Orientacja	♂	♀	Juv.	Inf. II	Inf. I	NO-Dor.	NO-NO
E	166	75	8	22	60	11	2
W	71	118	14	22	46	10	1
N	3	-	1	-	1	1	-
S	3	3	1	-	2	-	-
Bez orientacji	8	9	1	1	15	2	2
Suma	251	205	25	45	124	24	5

Spośród 330 (48,6%) grobów odsłoniętych w latach 1991 – 2000, w których zarejestrowano drobiny węgla drzewnych w 150 pochowano mężczyzn, w 104 kobiety, w 9 grobach osobników młodocianych, w 18 dzieci starsze, w 37 dzieci najmłodsze, w 9 dorosłych o nieokreślonej płci i w 3 osobników nieokreślonych co do wieku i płci (tabela 2).

Rycina 1. Dziekanowice, stan. 22 — lokalizacja grobów z węglami drzewnymi na cmentarzysku [kolor czerwony — groby z węglami drzewnymi]

Tabela 2.

Zestawienie orientacji pochówków wg płci i wieku dla grobów z zarejestrowanymi węglami drzewnymi (badania lat 1991 – 2000)

Orientacja	♂	♀	Juv.	Inf. II	Inf. I	NO-Dor.	NO-NO
E	103	43	2	10	20	4	-
W	41	58	5	8	14	4	1
N	1	-	1	-	-	-	-
S	2	2	-	-	1	-	-
Bez orientacji	3	1	1	-	2	1	2
Suma	150	104	9	18	37	9	3

Spośród wszystkich grobów z węglami drzewnymi 182 (tj. 55,2%) stanowiły groby, w których pochowano osobników o wschodniej orientacji czaszki. Natomiast 131 (tj. 39,7%) posiadało orientację zachodnią, 2 (tj. 0,6%) orientację północną, 5 (tj. 1,5%) orientację południową, a dla 10 osobników (tj. 3%) nie ustalono orientacji. Porównując te dane z liczbą wszystkich wyeksplorowanych dotąd grobów uzyskaliśmy zbliżone proporcje zarówno co do orientacji szkieletów, jak i liczebności w ramach wyróżnionych kategorii płci i wieku na cmentarzysku. Nie zaobserwowaliśmy istotnych preferencji ani co do orientacji, ani płci osobników. Jedyną znaczną różnicą jest mała liczba grobów dzieci najmłodszych, w jamach których zaobserwowano węgle drzewne. Problem ten, sygnalizowany wcześniej (A. Wrześcińska, J. Wrześciński 2000), związany jest ze specyficznym traktowaniem dzieci zmarłych przed ukończeniem 3 roku życia. Pochówki tych dzieci pozbawione były jakiegokolwiek wyposażenia, w grobach tych nie odnotowano żadnych konstrukcji grobowych, a w wypełniku brak było szczątków organicznych. Trzeciego roku życia nie dożywało około 56,5% wszystkich zmarłych dzieci w wieku *Infans I*. Wpłynęło to na niską liczbę analiz.

Ocenę gatunkową węgla drzewnych przeprowadzono tylko dla wypełnisk z 203 jam grobowych (tj. 61,5% z obserwowanych). Objęła ona 94 groby męskie (tj. 62,7% grobów męskich z węglami drzewnymi), 77 grobów żeńskich (tj. 74% grobów żeńskich z węglami), 6 grobów osobników młodocianych (tj. 66,7% grobów osobników młodocianych z węglami), 9 grobów dzieci starszych (50% grobów dzieci starszych z węglami), 12 grobów dzieci najmłodszych (tj. 32,4% obserwowanych grobów dzieci najmłodszych), 3 groby osobników dorosłych o nieokreślonej płci (33,3% grobów osób dorosłych nieokreślonej płci z węglami drzewnymi) i 2 groby nieokreślone nieoznaczono (tj. 66,7% tych grobów z węglami) (tabela 3).

Tabela 3.

Zestawienie grobów z wykonanymi analizami gatunkowymi węgla drzewnych (badania 1991 – 2000)

Orientacja	♂	♀	Juv.	Inf. II	Inf. I	NO-Dor.	NO-NO
E	64	32	1	4	8	1	-
W	26	44	4	5	3	1	1
N	1	-	1	-	-	-	-
S	1	1	-	-	1	-	-
Bez orientacji	2	-	-	-	-	1	1
Suma	94	77	6	9	12	3	2

Wśród analizowanych grobów 110 pochówków miało wschodnią orientację czaszki (tj. 54,2%), natomiast w przypadku 84 grobów orientacja czaszki zmarłych była zachodnia (tj. 41,4%). Jedynie w dwóch grobach (tj. 0,9%) zmarli posiadali orientację północną, 3 (tj. 1,5%) południową, a dla 4 (tj. 2%) orientacji nie ustalono (tabela 4).

Tabela 4.

Zestawienie procentowe grobów według orientacji pochówków (badania 1991 – 2000)

Orientacja	Groby odsłonięte	Groby z zarejestrowanym węglem drzewnym	Groby poddane analizie gatunkowej węgla drzewnych
E	50,7%	55,2%	54,2%
W	41,5%	39,7%	41,4%
N	0,9%	0,6%	0,9%
S	1,3%	1,5%	1,5%
Bez orientacji	5,6%	3,0%	2,0%

Wykonana analiza dla tej liczebności grobów pozwala nam uzyskane dane uznać za reprezentatywne dla badanej cmentarzyska i odzwierciedlające stan faktyczny analizowanych zwyczajów pogrzebowych, a tym samym upoważnia nas do szczegółowego opisu tych zjawisk.

We wszystkich jamach grobowych **dzieci najmłodszych**, zmarłych w wieku *Infans I*, bez względu na orientację czaszki dziecka wystąpiły węgle drzewne dębu — 100% jam grobowych. W ponad połowie jam (58,3%) wystąpiły one jako jedyny składnik, a w 45,5% z domieszką innych gatunków drewna. Najczęściej mamy do czynienia z dwuskładnikowym drewnem opałowym. Obok dębu zarejestrowano węgle pochodzące z drewna olchy lub brzozy, czy też bzu lub graba. Tylko w jednym przypadku zarejestrowano 4 gatunki węgla: dębu, olchy, lipy i jesionu. Wśród tych grobów jedynie 9,1% zmarłych dzieci posiadało wyposażenie.

W jamach **dzieci starszych**, zmarłych w wieku *Infans II*, w 77,8% jam grobowych zarejestrowano jako dominujący węgiel drzewny pochodzący z drewna dębu, zarówno dla grobów o orientacji wschodniej jak i zachodniej czaszki zmarłego. Jedna trzecia grobów zawierała wyłącznie węgiel drzewny dębu. W pozostałych współwystępował z olchą i brzozą, lipą i wiązem, a także z brzozą, olchą i klonem. Pojawia się nowe preferowane drewno opałowe — olcha uchwycona w 44,4% analizowanych grobach. Co ciekawe węgiel drzewny olchy odnotowano tylko w jamach grobowych z pochówkami o orientacji zachodniej. Wystąpił również i jako jedyny składnik w wypełniku. W równych proporcjach (po 22,2%) w jamach grobowych dzieci starszych pojawia się drewno wiązu i brzozy, przy czym drewno wiązu występuje również i jako jedyny składnik w jamie. Drewno wiązu zarejestrowano tylko w grobach o wschodniej, a drewno brzozy o zachodniej orientacji czaszki. Wśród tych grobów aż 55,6% zmarłych posiadało wyposażenie grobowe.

W jamach grobowych **osobników młodocianych**, zmarłych w wieku *Juvenis*, węgle drzewne dębu wystąpiły w 83,3% jam grobowych. W grobach o zachodniej orienta-

cji pochówków wraz z węglami dębu współwystępowały węgle olchy. W grobie o orientacji północnej wystąpiły jedynie węgle drzewne sosny. Wyposażenie grobowe zarejestrowano w 40% jam grobowych.

W jamach grobowych **kobiet** węgiel drzewny najliczniej wystąpił w grobach zmarłych w wieku *Adultus*. Kategoria wieku *Adultus* wśród kobiet charakteryzuje się najwyższą śmiertelnością. Średnia wieku w chwili śmierci dorosłych kobiet (dla cmentarzyska „Mały Skansen”) waha się od 29,2 do 34,2 lat, a więc przypada na późny *Adultus* (*Adultus II*).

Tabela 5.
Zestawienie orientacji pochówków żeńskich według kategorii wieku

Wiek	Liczba grobów z węglem drzewnym				Liczba grobów z wykonanymi analizami węgla drzewnych			
	E	W	S	b/o	E	W	S	b/o
Juvenis	11	6	1	–	9	4	–	–
Adultus	21	34	–	–	15	26	–	–
Maturus	10	15	1	1	7	13	1	–
Senilis	1	3	–	–	1	1	–	–
Suma	43	58	2	1	32	44	1	–

Wśród wszystkich **kobiet o wschodniej orientacji czaszki** w 87,5% jam grobowych wystąpiły dębowe węgle drzewne. W połowie tych grobów występowały jako jedyny składnik (43,8%). W pozostałych najczęściej współwystępowały z olchą, brzozą, jesionem lub wiązem.

Brzoza wystąpiła w 28,1% grobów, jako współwystępująca w zbliżonych proporcjach głównie wśród trzech składników: dębu i olchy, lub dębu i jesionu. Rzadziej współwystępowała z wiązem, czy sosną, a pojedynczo z klonem i grabem. W jednym grobie znalazła się jako jedyny składnik drewna opałowego.

Olcha wystąpiła w 21,9% grobów zawsze jako kolejny składnik dwu- lub trzy-, cztero- a nawet pięcioelementowego składu opałowego. Zawsze dąb, brzoza, rzadziej wiąz, sosna, a najrzadziej jesion, klon i grab.

Dąb, brzoza i olcha wystąpiły w tych samych proporcjach z tą samą częstością w grobach kobiet zmarłych w wieku *Juvenis*, *Adultus* i *Maturus*. Nie odnotowano ich obecności w grupie wieku *Senilis*.

Jesion został zarejestrowany w 21,9% jam grobowych kobiet. W kategorii wieku *Juvenis* wystąpił jako jedyny składnik wypełniska jam grobowych. Natomiast w grobach kobiet zmarłych w wieku *Adultus* i *Maturus* częstość występowania była taka sama. W kategorii wieku *Adultus* również stanowił zarówno jedyny składnik wypełniska jak też kolejny element z czterech lub z pięciu wraz z współwystępującymi zawsze dębem i brzozą, wiązem, lub dodatkowo z olchą. W kategorii wieku *Maturus* zawsze stanowi domieszkę wraz z dębem oraz z brzozą, a rzadziej z sosną. Jesion jest więc w wypełniskach jam grobowych wieloelementowym składnikiem opałowym. Współwystępuje zawsze z dębem, przy większej liczebności składników zawsze z dębem i brzozą.

Sosna wystąpiła tylko w 18,8% jam grobowych. Głównie w grobach kobiet zmarłych w wieku *Juvenis* i *Adultus*, rzadziej w grobach kobiet zmarłych w wieku *Maturus*. W dwóch grobach kobiet zmarłych w wieku *Adultus* była jedynym składnikiem węgla drzewnych. W pozostałych przypadkach wystąpiła zawsze z węglami dębu, brzozy, rzadziej wiązu, jesionu, olchy, a w grobach kobiet zmarłych w wieku *Juvenis* — klonu czy graba.

Wiąz został zarejestrowany w 15,6% jam grobowych i głównie w grobach kobiet zmarłych w wieku *Adultus*. Występował tutaj jako jedyny składnik węgla drzewnych, bądź też jako kolejny spośród trzech, czterech czy pięciu elementów. Współwystępował zawsze z drewnem dębu, jesionu, rzadziej olchy, brzozy czy sosny. W pojedynczym grobie kobiety zmarłej w wieku *Juvenis* wystąpił wraz z węglami dębu i olchy. Nie zarejestrowano węgla drzewnych wiązu w innych kategoriach wieku kobiet o wschodniej orientacji czaszki.

Grab i klon wystąpiły wraz z dębem, olszą, brzozą i sosną tylko w grobie młodej kobiety zmarłej w wieku *Juvenis*, jako element wieloskładnikowego drewna opałowego.

Lipa wystąpiła tylko w jednym grobie — kobiety zmarłej w wieku *Senilis*, gdzie jej węgle drzewne były jedynym składnikiem.

Węgiel drzewny jednego gatunku w wypełniku jam grobowych kobiet zmarłych w różnych kategoriach wieku o wschodniej orientacji czaszki był głównie pochodzenia dębowego. Lecz w grobach kobiet zmarłych w wieku *Adultus* zarejestrowano jednorodne węgle drzewne innego gatunku takiego jak: sosna, brzoza, wiąz, jesion. Pojedynczy przykład wyłącznie jesionu zanotowano również w wypełniku grobu kobiety zmarłej w wieku *Juvenis*. Jeden gatunek drewna opałowego wystąpił w 65,6% wypełnik jam grobowych.

Wśród wszystkich analizowanych pochówków kobiet, o wschodniej orientacji czaszki, z węglami drzewnymi w jamie grobowej aż 90,6% grobów posiadało wyposażenie grobowe.

Wśród grobów **kobiet o zachodniej orientacji czaszki** aż w 77,3% jam wystąpiły węgle drzewne dębu. Jako jedyny składnik dębów wystąpiły w 43,2% grobów, natomiast w pozostałych jako domieszka. Najczęściej z olchą, potem z brzozą, sosną, a rzadziej z wiązem czy jesionem. Po raz pierwszy w wypełnikach jam grobowych obok dębu pojawił się grab 13,6% grobów (tylko w jamach grobowych kobiet zmarłych w wieku *Juvenis* i *Adultus*), klon (tylko *Juvenis*), wierzba, lipa, buk, świerk, różowate (tylko w grobach kobiet zmarłych w wieku *Adultus*), leszczyna (w grobach kobiet zmarłych w wieku *Juvenis* i *Adultus*) i topola (tylko w grobie kobiety zmarłej w wieku *Maturus*).

Olcha wystąpiła w 31,8% wypełnik jam grobowych. Tylko w jednym przypadku był to jedyny składnik węgla opałowego. Współwystępowała głównie z dębem, a również z brzozą, sosną, rzadziej z wierzbą, grabem i leszczyną.

Sosna wystąpiła w 20,5% jam grobowych. W jednej trzeciej, tj. 6,8% była jedynym drewnem opałowym, jakie znalazło się w grobie. W pozostałych współwystępowała z dębem i olchą, brzozą, wierzbą lub grabem, lub wiązem, klonem czy jesionem.

Brzoza wystąpiła w 18,2% jam grobowych zawsze jako kolejny składnik węgla drzewnego, obok dębu i olchy, lub sosny, jesionu, graba, wiązu czy klonu, a rzadziej wierzby, leszczyny, topoli.

Zarówno węgle drzewne olchy, sosny, jak i brzozy zarejestrowano w jamach grobowych kobiet zmarłych w wieku *Juvenis*, *Adultus* jak i *Maturus* bez wyraźnych preferencji.

Jesion wystąpił w 11,3% jam grobowych głównie w kategoriach wieku *Juvenis* i *Adultus* jako współwystępujący z dębem, olchą, sosną, brzozą lub wiązem, a rzadziej z klonem, leszczyną, lipą i grabem.

Wiąz zarejestrowano tylko w 9,1% jam grobowych zawsze z dębem i olchą jako składnik wieloelementowego licznego węgla opałowego o dużej różnorodności gatunków. Wiąz wystąpił tak jak i jesion tylko w grobach kobiet zmarłych w wieku *Juvenis* i *Adultus*.

Wśród grobów kobiet o zachodniej orientacji czaszki aż w 54,5% analizowanych jamach (w kategoriach wieku *Adultus*, *Maturus* i *Senilis*) wystąpił tylko jeden gatunek węgla drzewnego, był nim głównie dąb, lecz także chociaż rzadziej sosna, a najrzadziej olcha lub grab.

Wśród wszystkich analizowanych jam grobowych z węglem drzewnym w których pochowano kobiety o zachodniej orientacji czaszki aż 79,5% grobów było wyposażonych w dary grobowe.

Grób kobiety zmarłej w wieku *Maturus* o orientacji czaszki na południe zawierał w wypełniku jamy grobowej, obok wyposażenia grobowego, węgiel drzewny buku pospolitego.

W jamach grobowych **mężczyzn** węgiel drzewny najliczniej wystąpił w grobach o wschodniej orientacji czaszki zmarłego. Głównie w kategorii *Maturus* i *Adultus*. Wynik ten związany jest z dominacją orientacji wschodniej wśród pochówków męskich i średnią wieku w chwili śmierci dorosłych mężczyzn, która dla cmentarzyska „Mały Skansen” waha się od 36,1 do 38,5 lat, a więc przypada na wczesny *Maturus* (*Maturus I*).

Tabela 6.

Zestawienie orientacji pochówków męskich według kategorii wieku

Wiek	Liczba grobów z węglem drzewnym					Liczba grobów z wykonanymi analizami węgla drzewnych				
	E	W	N	S	b/o	E	W	N	S	b/o
Juvenis	2	2	–	–	–	2	1	–	–	–
Adultus	40	17	1	1	–	27	12	1	–	–
Maturus	56	16	–	1	–	33	8	–	1	–
Senilis	4	5	–	–	–	2	4	–	–	–
Dorośli	1	1	–	–	3	–	1	–	–	2
Suma	103	41	1	2	3	64	26	1	1	2

Wśród wszystkich **mężczyzn o wschodniej orientacji czaszki** w 68,8% jam, w wypełniku zarejestrowano dębowy węgiel drzewny. Wystąpił on we wszystkich kategoriach wieku zmarłych mężczyzn jako główny i najważniejszy jego składnik. Jako jedyny składnik węgle drzewne wystąpiły aż w połowie tych grobów, tj. w 34,4% wypełnik. W pozostałych występowały wraz z dominującym drewnem olchy, brzozy, sosny, jesionu lub wiazu, graba i buzu.

Olcha została zarejestrowana w 34,4% grobów, z czego w jednej piątej tych grobów tj. 7,8% była jedynym drewnem opałowym. Olcha wraz z dębem, brzozą czy sosną i jesionem stanowi element najczęściej dwu-, lub trzyskładnikowego drewna opałowego w wypełniskach grobowych, aż do wieloskładnikowych ich zawartości. Zarejestrowano w grobach mężczyzn siedmio-, a nawet dziesięcioskładnikowe węgle drzewne, zawsze z występującą olchą.

Brzoza wystąpiła tylko w 18,8% jam grobowych, zawsze w połączeniu z drewnem dębu lub olchy lub przy wieloskładnikowym węglu opałowym jeszcze z drewnem sosny, jesionu lub wiązu, rzadziej wierzby, lipy czy bzu.

Wiąz wystąpił w 17,2% wypełnisk grobowych. W jednym tylko przypadku jako jedyny składnik węgla w grobie, w pozostałych zawsze wraz z dębem, w bogate w inne gatunki, drewno opałowe.

Drewno sosny i jesionu wystąpiło z tą samą częstością, po 12,5% w jamach grobowych, przy czym w jednej trzeciej sosna była jedynym składnikiem wypełnisk. W pozostałych jamach sosna i jesion zawsze występują w zbiorze wieloskładnikowym drewna opałowego wraz z dębem, olchą i brzozą.

Grab zarejestrowano w 9,4% jam grobowych, wystąpił zarówno jako jedyny składnik drewna opałowego jak i najczęściej rejestrowany jest jako składowa sześć-, siedmio-, dziewięcio- lub nawet dziesięcioelementowego drewna opałowego.

W wypełniskach grobowych w równych proporcjach (6,3%) wystąpiły węgle drzewne leszczyny, wierzby, klonu, nieznacznie mniej bzu i lipy a pojedynczo węgle buku. Po raz pierwszy zarejestrowano w kilku grobach węgle drzewne kruszyny.

Największą różnorodność węgla drzewnych zaobserwowano w grobach mężczyzn zmarłych w wieku *Adultus* i *Maturus*. Dominacja drewna dębowego, preferowanego w obrządku pogrzebowym, potwierdzają wykonane analizy. Obok drewna dębu coraz silniej zaznacza się wykorzystywanie drewna olchy, brzozy, wiązu, sosny i jesionu, czy graba. Wyłącznie jeden gatunek węgla drzewnych zawiera 57,8% wypełnisk jam grobowych i najczęściej jest to drewno dębu. Lecz obok dębu w grobach mężczyzn o wschodniej orientacji czaszki węgiel drzewny jednogatunkowy pochodzi również od olchy, wiązu, graba, sosny, bzu, klonu, jesionu, lub leszczyny.

Wśród wszystkich analizowanych jam grobowych z węglem drzewnym w których pochowano mężczyzn o wschodniej orientacji czaszki aż 75% grobów było wyposażonych w dary grobowe.

Wśród grobów **mężczyzn o zachodniej orientacji czaszki** aż w 73,1% jam grobowych wystąpiły węgle drzewne dębu, przy czym w połowie (38,5%) wypełnisk jako jedyny składnik węgla drzewnego. W pozostałych w połączeniu z brzozą, olchą lub sosną. Dąb zarejestrowano w grobach mężczyzn zmarłych w wieku od *Juvenis* do *Maturus*.

Drewno brzozy wystąpiło w 26,9% wypełnisk grobowych, przy czym w połowie jako jedyny ich składnik. W pozostałych grobach brzoza współwystępowała głównie z drewnem dębu jako węgiel dwu-, rzadziej jako trzyskładnikowy, uzupełniony drewnem olchy lub sosny.

Olcha wystąpiła w 23,1% grobów, w jednej trzeciej jam jako jedyny ich składnik. W grobach pozostałych jako element dwu-, trzy- lub siedmioskładnikowego drewna opałowego z dominującym dębem, brzozą czy sosną.

Drewno brzozy i olchy zarejestrowano w grobach mężczyzn zmarłych zarówno w wieku *Adultus* jak i *Maturus*.

Sosna wystąpiła w 11,5% grobów, zawsze w połączeniu z dębem, brzozą lub olchą. Wystąpiła tylko u mężczyzn w wieku *Adultus*.

Drewno wiązu wraz z drewnem leszczyny stanowiły materiał opałowy w grobie mężczyzny zmarłego w wieku *Maturus*.

Pojedynczy przykład skupiska węgla drzewnych takich gatunków jak: kruszyna, bez, lipa, grab czy zarejestrowana po raz pierwszy wiśnia lub czereśnia, wystąpił wraz z węglem dębu i olchy, w grobie mężczyzny zmarłego w wieku *Maturus*.

W grobie mężczyzny zmarłego w wieku *Senilis* zarejestrowano po raz pierwszy węgle drzewne cisu pospolitego, które stanowiły jedyny składnik drewna palonego.

Węgiel drzewny jednego gatunku wystąpił w 61,5% jam grobowych mężczyzn o zachodniej orientacji czaszki, był nim głównie dąb, potem brzoza, olcha a w jednym przypadku cis pospolity.

Wśród wszystkich analizowanych pochówków męskich o orientacji zachodniej, z węglami drzewnymi, w 61,5% grobów zarejestrowano wyposażenie grobowe.

W grobie **mężczyzny zorientowanego czaszką na północ**, zmarłego w wieku *Adultus*, wystąpiły obok zabytków w grobie węgle drzewne dębu, brzozy i olchy. W grobie **mężczyzny o orientacji czaszki na południe**, zmarłego w wieku *Maturus*, wystąpiły tylko węgle drzewne dębu.

W grobach **mężczyzn o nieustalonej orientacji** czaszki, zmarłych w wieku *Maturus* wystąpiły węgle drzewne: olchy i leszczyny oraz dąb, brzoza i lipa. Obydwa groby były wyposażone w dary grobowe.

W grobach **osobników dorosłych o nieokreślonej płci** w grobie osobnika o wschodniej orientacji czaszki wystąpił tylko dębowy węgiel drzewny, a w grobie osobnika o orientacji zachodniej tylko węgiel drzewny brzozy. W grobie o nieustalonej orientacji obok zabytków wystąpił dwuskładnikowy węgiel drzewny: dąb z lipą.

W grobie **osobnika nieokreślonego pod względem płci i wieku** o zachodniej orientacji wystąpiły węgle dębu i wiązu.

Spośród trzech grobów pustych tylko w jednym obok przedmiotów, darów grobowych wystąpiły węgle drzewne. Były to wyłącznie węgle dębu.

Występowanie w wyżej omówionych grobach różnorodnych gatunków drewna opałowego z uwzględnieniem kategorii wieku, płci, oraz orientacji pochówków zawarto w tabeli 7.

Największą gatunkową różnorodność palonego drewna obserwujemy w grobach osobników dorosłych, zarówno płci męskiej jak i żeńskiej. Natomiast w grobach dzieci obu kategorii wieku, a także w grobach osobników młodocianych obserwujemy zbliżone proporcje głównych rodzajów drewna. Najsilniej w materiale opałowym zaznaczył się dąb, bezspornie jako najlepszy gatunek drewna opałowego. Występuje w grobach zmarłych wszystkich kategorii wieku, płci bez względu na orientację pochówku. Jest

Tabela 7.

Zestawienie różnorodności węgla drzewnych w analizowanych grobach

Kategoria	Orientacja szkieletu	Skład gatunkowy węgla drzewnych	Procentowy udział tylko jednego rodzaju drewna w grobie	Homogeniczny gatunek drewna w jamie grobowej
Infans I	E	dąb, olcha, brzoza, lipa, jesion, bez	50%	dąb
	W	dąb, grab	66,6%	dąb
	S	dąb	100%	dąb
Infans II	E	dąb, wiąz, lipa	75%	dąb, wiąz
	W	dąb, olcha, brzoza, klon	40%	dąb, olcha
Juvenis	E	dąb	100%	dąb
	W	dąb, olcha	75%	dąb
	N	sosna	100%	sosna
Kobieta	E	dąb, brzoza, olcha, jesion, sosna, wiąz, grab, klon, lipa	65,6%	dąb, jesion, sosna, brzoza, wiąz, lipa
	W	dąb, olcha, sosna, brzoza, jesion, wiąz, grab, klon, wierzba, lipa, leszczyna, topola, świerk, buk, różowate	54,5%	dąb, sosna, olcha, grab
	S	buk pospolity	100%	buk pospolity
Mężczyzna	E	dąb, olcha, brzoza, wiąz, sosna, jesion, grab, leszczyna, wierzba, klon, bez, lipa, buk, kruszyna	57,8%	dąb, olcha, grab, sosna, wiąz, bez, klon, jesion, leszczyna
	W	dąb, brzoza, olcha, sosna, wiąz, leszczyna, cis pospolity, kruszyna, bez, lipa, grab, wiśnia-czereśnia	61,5%	dąb, brzoza, olcha, cis pospolity
	N	dąb, brzoza, olcha	–	–
	S	dąb	100%	dąb
	b/o	olcha, brzoza, dąb, leszczyna, lipa	–	–
NO-Dor.	E	dąb	100%	dąb
	W	brzoza	100%	brzoza
	b/o	dąb, lipa	–	–
NO-NO	W	dąb, wiąz	–	–
	grób pusty	dąb	100%	dąb

też najczęstszym reprezentantem drewna opałowego w grobach gdzie węgiel drzewny jest jednoskładnikowy. Preferowanie tego gatunku zaobserwowaliśmy również w przypadku wykorzystania desek grobowych (M. Michniewicz 2000). Wśród innych rodzajów drewna w grobach o orientacji wschodniej, znacznie częściej, wśród węgla drzewnych rejestrowano drewno wiązu i jesionu. Natomiast w grobach o orientacji zachodniej, znacznie częściej rejestrowano drewno olchy i brzozy. Lecz zarówno drewno wiązu i jesionu jak olchy i brzozy obok drewna sosny i grabu, były głównym materiałem opałowym badanych grobów. Przy wyborze, czy doborze drewna dla celów se-

pulkralnych obok łatwości pozyskania i walorów opałowych, istotną rolę mogło odgrywać znaczenie „kultowe” poszczególnych gatunków.

Groby z węglami drzewnymi analizowano również pod względem wyposażenia zmarłych. W tabeli 8 zawarto zestawienie wszystkich grobów z wyposażeniem. Na omawianym cmentarzysku podczas badań w latach 1991 – 2000 odsonięto 679 grobów, w 437 spośród nich (tj. 64,6%) wystąpiły przedmioty (w liczbie 918) uznane za wyposażenie zmarłych.

Tabela 8.

Zestawienie grobów z wyposażeniem

Wiek/płeć	Orientacja szkieletu	Liczba grobów z zabytkami	Liczba zabytków w grobach
Infans I	E	16	26
	W	18	76
	b/o	1	1
Ogółem		35	103
Infans II	E	11	17
	W	10	23
	b/o	1	1
Ogółem		22	41
Juvenis	E	5	5
	W	10	21
	b/o	1	1
Ogółem		16	27
Mężczyźni	E	130	251
	W	51	98
	N	2	2
	b/o	5	9
Ogółem		188	360
Kobiety	E	63	121
	W	89	228
	S	1	1
	b/o	4	6
Ogółem		157	356
NO-Dor.	E	8	10
	W	3	5
	N	1	4
	b/o	2	3
Ogółem		14	22
NO-NO	E	2	3
Grób pusty		2	6

Obserwując częstość występowania grobów z wyposażeniem widzimy, że tylko jedna czwarta grobów dzieci najmłodszych była wyposażana, a jednocześnie liczba zabytków im towarzysząca jest wysoka. Wśród grobów dzieci starszych połowa otrzy-

mała „dary grobowe” i to w niewielkiej ilości. Najmniej zabytków zarejestrowano w grobach osobników młodocianych. W tych trzech kategoriach wieku widzimy znacznie częstsze wyposażanie zmarłych o zachodniej orientacji czaszki. Ta prawidłowość nie ma związku ze śmiertelnością tych osobników — patrz tabela 1. Wśród mężczyzn najwięcej grobów z wyposażeniem odnotowano w przypadku zmarłych zorientowanych czaszką na wschód. Liczba przedmiotów im towarzysząca jest stosunkowo wysoka. Wśród kobiet natomiast większa liczba zmarłych z wyposażeniem zorientowana jest na zachód. Obserwowana różnica jest efektem częstszego orientowania kobiet czaszkami na zachód, a mężczyzn na wschód (patrz tabela 1).

W ramach analizowanych kategorii wieku i płci zmarłych wyliczono, jaki procent analizowanych grobów miało wyposażenie (z uwzględnieniem zasadniczych orientacji E i W) — tabela 9.

Tabela 9.

Zestawienie procentowe grobów z wyposażeniem

Płeć/wiek	Orientacja	Groby z wyposażeniem	Groby wyposażone z węglami drzewnymi	Groby wyposażone z analizą węgla drzewnych
Infans I	E	26,6%	30%	—
	W	39,1%	50%	33,3%
Infans II	E	50%	60%	50%
	W	45,5%	62,5%	60%
Juvenis	E	83,3%	50%	—
	W	71,4%	60%	50%
Mężczyźni	E	78,3%	77,7%	75%
	W	71,8%	68,3%	61,5%
Kobiety	E	84%	86%	90,6%
	W	75,4%	77,6%	79,5%
NO-Dor		58,3%	44,4%	33,3%
NO-NO		60%	66,7%	50%

Powyższa tabela pokazuje wyraźne współwystępowanie węgla drzewnych i wyposażenia grobowego w jamach grobowych omawianego cmentarzyska. Tak więc brak w około jednej trzeciej grobów zarówno węgla drzewnych jak i wyposażenia wiąże się z celowymi praktykami funeralnymi, i jest prawdopodobnie odzwierciedleniem statusu społecznego zmarłych.

Podsumowując powyższe omówienie należy stwierdzić, iż węgiel drzewny występuje w postaci zarówno większych fragmentów jak i bardzo drobnego pyłu. Rejestrowany jest w grobach niezależnie od płci czy wieku zmarłego (z wyjątkiem dzieci zmarłych przed ukończeniem trzeciego roku życia). Jego występowanie obserwuje się zarówno w samym zasypisku — w postaci rozproszonej, ale także obok, nad, i pod szkieletem — często w większych lub mniejszych skupiskach. Groby z węglami drzewnymi zlokalizowane są we wszystkich partiach cmentarzyska, bez szczególnego miejsca ich koncentracji. Występowanie węgla drzewnych w jamach grobowych obok konstrukcji jam, wyposażenia, orientacji zmarłych jest jednym z elementów ówczesnej

obrzędowości sepulkralnej. Jako surowca opałowego wykorzystano gatunki drzew i krzewów rejestrowane w krajobrazie lednickim (patrz monografie przyrodnicze w ramach Biblioteki Studiów Lednickich). Dobra znajomość wartości kalorycznych i technologicznych (wytrzymałościowych) drewna pozwalała na racjonalną gospodarkę surowcem drzewnym i odpowiednie wykorzystywanie poszczególnych gatunków. Korzystano z odpowiedniego drewna w zależności od jego przeznaczenia — budowlanego, rzemieślniczego czy opałowego (W. Dzieduszycki 1976, T. Stępnik 1996). W jamach grobowych cmentarzyska „Mały Skansen” mamy do czynienia z różnorodną i wielogatunkową obecnością drzew (krzewów). Dominują gatunki wysokoenergetyczne (dąb, brzoza, wiąz, sosna, lipa), ale wyraźnie zaznacza się obecność także gatunków o mniejszej wartości opałowej (w tym stosunkowo znaczny 14,5% udział olszy). Obecność węgla sosny może być spowodowane jej użyciem jako swego rodzaju „podpałki” (patrz M. Michniewicz w tym tomie). W przypadku cmentarzyska obserwacja dotycząca częstego wykorzystywania pni bądź grubych konarów jako materiału opałowego pozwala na stwierdzenie, iż ogniska były planowane. Materiał opałowy przygotowywano i przynoszono na cmentarz gdzie był spalany podczas ceremonii pogrzebowych, lub w trakcie cyklicznie powtarzanych uroczystości.

Obok aspektu „opałowego”, uwzględniającego rytualne wykorzystanie drewna w procesie spalania podczas uroczystości pogrzebowych, w naszych rozważaniach należy także zasygnalizować bardzo rozbudowaną i długotrwałą (acz nie jednoznaczną) symbolikę drzewa. Należy ono do najbogatszych znaczeniowo i najbardziej rozpowszechnionych symboli czczonych jako reprezentacja królestwa roślin. Często jest symbolem istot boskich, miejscem pobytu mocy numinotycznych i hierofanią sacrum (m.in. J. Kostrzewski 1949; K. Moszyński 1967, s. 516 – 537; J. i R. Tomicczy 1975; A. Guriewicz 1976; T. Karwicka 1978; H. Łowmiański 1986). Niektóre z gatunków odgrywały ważną rolę w praktykach obrzędowych o charakterze magiczno-religijnym. Najbardziej czytelnie zachowała się tradycja związana z mitami kosmologicznymi sytuującymi drzewo (najczęściej dąb) w centrum Świata — oś łącząca ziemię i niebo, świat niebiański i świat podziemi. Drzewo doskonale wpisuje się także w głęboko zakorzenioną tradycję indoeuropejskiego podziału świata na trzy regiony. Odnawiające się co rok liście, a także kształt drzewa z zagłębionymi korzeniami, z potężnym pionowo wznoszącym się pniem, oraz wysoko sięgającą koroną pozwalają uznawać drzewa za symbol powiązania kosmicznych sfer podziemia, życia na ziemi i nieba. Poziomy ten związek z trójpodziałem religijno-społecznym (bóg — człowiek — zmarły; kapłani — wojownicy — wytwórcy), a także z waloryzowanymi religijnie gatunkami zwierząt (korona/niebo — ptactwo, zwłaszcza orzeł i gołąb; pień/ziemia — jelen, koń, łasica; korzeń/podziemie — węże, a także jaszczurki, ryby, myszy, żaby). W drzewie widziano podporę świata, lub jego zmaterializowaną oś, a liście i gałęzie często są uważane za miejsce zamieszkania mitologicznych zwierząt, dusz zmarłych lub nienarodzonych. Drzewo przynoszące owoce i zapewniające cień i ochronę u wielu ludów łączono z aspektem kobiecości, a jego prosty pień z symbolem fallicznym. W niektórych wierzeniach możemy odnaleźć także powiązania ognia i drzewa — według nich ogień ukrywa się w drzewie. W Biblii obserwujemy drzewo w podwójnej postaci. Jest ono symbolem pełni Raju (drzewo życia) i symbolem pokusy działania wbrew boskim przykazaniom (drzewo dobra i zła). Drzewo-krzyż staje się personifikacją Kościoła,

a występujące w formie Krzyża Chrystusa jest symbolem pokonania śmierci (A. M. Kempniński 1993, D. Forstner 2001). Szczególną rolę drzew możemy odnaleźć w ich łączeniu z pochodzeniem człowieka, czy rodów, co na naszym gruncie przetrwało w niektórych legendach herbowych (M. Derwich, M. Cetwiński 1989). W wielu rytuałach pogrzebowych drzewo staje się pomostem do krainy zmarłych.

Dąb, odnotowany najczęściej w analizowanych próbach, jest symbolem siły, męskości i wytrwałości, a także nieśmiertelności. Częste uderzenia piorunów w wysmukłe i potężne dęby uznano za fakt „przyciągania” piorunów, co pozwoliło na szczególne wyróżnienie tego gatunku. U wielu ludów łączony był z istotami boskimi, rządzącymi zjawiskami atmosferycznymi, a zwłaszcza władającymi piorunami (Zeus, Jowisz, Odyn, Perun). W wyniku kontaktu z ogniem (piorunem) dąb stawał się drzewem epifanicznym o sakralnym piętnie. Obok pojedynczych, wyróżnionych egzemplarzy cześć oddawano także dąbrowom. Dąb należało chronić, a jego uszkodzenie uchodziło za przestępstwo i profanację, a tym samym narażało na zemstę bogów. To drzewo mające bliskie i silne związki z bóstwami miało szerokie zastosowanie w magii ochronnej i w praktykach leczniczych. W XVIII wieku w Niemczech dąb stał się symbolem pogaństwa (T. Karwicka 1978; P. Kowalski 1998).

Jesion w niektórych mitologiach ogrywał podobną rolę jak dąb — będąc symbolem siły i wytrwałości. W mitologii nordyjskiej za oś świata uznawany był właśnie jesion. Jednak związki z *sacrum* zawdzięcza jedynie swej wyniosłości, pozbawiony jest elementów wynikających z bezpośrednich kontaktów z bóstwami — uderzenia piorunów (K. Moszyński 1967).

Bardzo często za środek świata uznawano też lipę. W wyniku dwoistości natury świata człowieka łączy się ją z pierwiastkiem żeńskim, uchodzi ona za święte drzewo kobiet. W tradycji bałtyjskiej kobiety wywodziły się od lipy, a w kalendarzu druidów łączono ją z początkami cyklu wegetacyjnego i owocowania — z połową marca i połową września. Według Bałtów lipa była siedzibą dusz zmarłych kobiet. Uznawana jest też za drzewo miłości i życia rodzinnego. Skojarzenie lipy z domem i rodziną wzmacnia jej silny zapach miododajnych kwiatów (K. Moszyński 1967). Lipa często pojawia się w obrzędowości i medycynie ludowej. W chrześcijaństwie lipę łączy się z Matką Boską — to jej gałęzie schroniły Matkę Chrystusa podczas ucieczki do Egiptu. Żeński charakter lipy odpowiada związkom z mocami płodności, seksem i życiem, ale także łączona jest ona ze śmiercią. Związane z lipą *sacrum* lokowane jest w świecie podziemnym, skąd pochodzi życie i gdzie udają się dusze zmarłych (P. Kowalski 1998).

Również żeński pierwiastek zawiera brzoza — symbol wiosny i młodej dziewczyny. Jest symbolem odradzającego się życia, łączy się z bóstwem płodności, reprezentuje rytualną czystość. Jest rekwizytem wielu świąt wiosennych, a drewno brzozy (obok olchy, osiki) używano do rozpalać „świętego ognia”. Gałęzie brzozy pomagały w kontaktach z bóstwami, na nich także odpoczywały dusze zmarłych. Brzozą posługiwano się również w praktykach magicznych. Dwoistość natury człowieka ma także odbicie w leczeniu — dąb potrzebny był do leczenia mężczyzn, brzoza natomiast pomagała kobietom (P. Kowalski 1998).

Sosna jako wiecznie zielone drzewo, oraz ze względu na niepsującą się żywicę uchodzi za symbol nieśmiertelności, a z racji odporności na wiatry i złą pogodę jest

symbolem siły życia. Natomiast za symbol bólu i skargi zmarłych uważane są osika i topola — drzewa należące do „świata podziemia”.

Symbolem sił witalnych i odradzania się życia jest wierzba. Z racji podmokłego siedliska łączy się ją ze światem akwaticznym i podziemnym. Powstające w niej dziuple i świecące próchno przywołują śmierć i postrzegane są jako droga prowadząca za granicę ludzkiego świata. Jej giętkie i zwisające gałęzie kojarzą się z rozpuszczonymi włosami będącymi oznaką smutku i żałoby. Wierzba łączona jest ze złymi duchami. Ze względu na swoje silne moce witalne („gdzie posadzisz tam wyrośnie”) może spełniać ważne funkcje w świętach wiosennych i związanych z nimi działaniach magicznych. Uderzanie wierzbowymi wtkami ma pobudzać do nowego życia („lany wielkanocny poniedziałek”), a tradycja palmy wielkanocnej również nawiązuje do odradzania się życia (P. Kowalski 1998).

Interpretacja poszczególnych gatunków drewna w grobie, a także obserwowanych zestawów jest trudna i zapewne nie może być jednoznaczna. Takie cechy drzew jak trwałość i twardość sprzyjały kreowaniu poczucia zaufania i wiarygodności. Nie jesteśmy w stanie wyjaśnić ostatecznego sensu tego, co istotne dla uczestników dawnych kultur. W kulturze magii nie chodzi jedynie o pewien sposób myślenia, ale o sposób działania, uczestniczenia w wydarzeniach. Bogactwo rozmaitych przejawów i funkcji społeczno-kulturowych ogniskuje się w symbolach. Ich początki tkwią w wartościowaniu świata, w jego zróżnicowaniu. Bardzo często symbole budowane są na zasadzie opozycji (M. Buchowski 1992; A.P. Kowalski 1999, patrz też J. Banaszkiewicz 1997). Drzewo łączy się z kosmologią, z przemianami, z odradzaniem się życia, przekraczaniem granicy życia i śmierci — początku i końca. Uczestniczy w obrzędach przejścia, a poprzez wykorzystanie w akcie palenia i związku z ogniem jest niewątpliwie elementem sfery sakralnej. Zarówno w grobach kobiet, mężczyzn i dzieci występują węgle drzewne pochodzące od gatunków zawierających pierwiastek żeński i męski. Warto odnotować zauważalną dość częstą obecność drewna dębu w grobach dzieci. A co szczególnie ciekawe bardzo często jest to jedyny gatunek drewna.

Szczegółowa analiza frekwencji poszczególnych gatunków (a także sekwencji) drzew jest rzadko spotykana w dotychczasowej literaturze, dlatego też trudno znaleźć odpowiedni punkt odniesienia. Jest to tym trudniejsze, iż tak znaczna liczba grobów z węglem drzewnym rejestrowanym w wypełnisku jamy grobowej stawia cmentarzysko „Mały Skansen” w rzędzie wyjątkowych, a tym samym łatwo popełnić błąd wysuwając zbyt daleko idące wnioski. Niemniej jednak należy stwierdzić, że obecność węgla drzewnych w jamach grobowych odnotowywana jest na wielu cmentarzyskach wczesnośredniowiecznych. Jak wspomniano ocena uzyskanych wyników nie jest łatwą i nie może być jednoznaczna. W przypadku funkcjonowania obrządku ciała palnego niemal powszechnie obecność węgla drzewnych w jamach grobowych łączy się z pozostałością stosu po kremacji. Jednak w wielu przypadkach interpretacja taka budzi wątpliwości. Rodzaj i ilość węgla pozbawionych jakichkolwiek fragmentów kości, a także ślady przepalonego podłoża bezpośrednio w jamie grobowej, czy też węgle towarzyszące pochówkom szkieletowym i symbolicznym (kenotaf) pozwalają łączyć je z bliżej nieokreślonymi obrzędami, podczas których palono ogniska bezpośrednio w jamie grobowej (C. Buśko 1987, s. 61 – 63). Występowanie węgla drzewnych w grobach wczesnośredniowiecznych bywa interpretowane różnie. W starszej literaturze ich obecność

uznawano niekiedy za przejaw stosowania ciałopalenia, jak przypuszczano być może również częściowego — będącego reminiscencją wcześniejszych zwyczajów (K. Musianowicz 1950/1951, s. 292; J. Gąssowski 1952; A. Nadolski, A. Abramowicz, T. Poklewski 1959, s. 19; L. Leciejewicz, W. Łosiński 1960, s. 157). Najczęściej interpretacja obecności węgla drzewnych w jamach grobowych sprowadza się do łączenia ich z paleniem ognisk, bądź rzadziej z wypalaniem jam grobowych (E. Dąbrowska, H. Zollówna 1959, s. 309, 311). Ogniska na cmentarzyskach mogły być palone albo podczas uctw towarzyszących chowaniu zmarłych, albo też podczas uroczystości odbywających się cyklicznie na cmentarzyskach (L. Rauhut 1971, s. 470). Być może słusznie łączy się je zwyczajem tzw. pustej nocy (A. Fiszer 1921 s. 205). Spotykane niekiedy skupiska węgla w obrębie jamy grobowej interpretuje się jako zabiegi mające na celu jej oczyszczenie (M. Kara 1994). Ogień (palenie ognisk) ma zastosowanie w wielu procedurach i zabiegach oczyszczających, wzmacniających, czy zabezpieczających. Symboliczny kopiec — stos drzewa przysypany popiołem uważany jest także za środek świata. Popiół, będący pozostałością procesu spalania, uważany jest za symbol śmierci, przemijalności i pokuty, a jednocześnie za symbol oczyszczania i zmartwychwstania. W wielu kulturach ogień był oznaką boskości, przez filozofów starożytnych uznawany był za jeden z czterech żywiołów. Przyjmuje się, że w okresie funkcjonowania ciałopalenia ogień był elementem ułatwiającym przejście — przekroczenie granicy życia i śmierci. Podczas spalania miało dochodzić do przemiany materii w wyższą duchową substancję. Gaszenie i ponowne zapalenie ogni wiąże się rytuałami niszczenia starego i początkami nowego (M. Eliade 1993). Dla chrześcijan ogień będący symbolem Chrystusa obecny jest, pod różną postacią, podczas wielu uroczystości kościelnych. Możliwe że także palenie ognisk obok jam grobowych, a w niektórych przypadkach także wewnątrz nich było tolerowane w okresie formowania się organizacji kościelnej. Być może w ten sposób godzono tradycję — obrzędowa puryzacja jamy, odpędzanie wszelkiego zła, a w końcu i tryzna, z nową religią dopuszczającą (przez pewien czas) obecność ognia na cmentarzach.

LITERATURA

Banaszkiewicz J.

1997 Wątek „ujarzmienia kobiet” jako składnik tradycji o narodzinach społeczności cywilizowanej. Przekazy „słowiańskie” wcześniejszego średniowiecza, [w:] Człowiek w społeczeństwie średniowiecznym, Warszawa, s. 27 – 44.

Buchowski M.

1992 Logika sprawcza mocy obrzędów, [w:] Między sensem a genami, red. B. Tuchońska, Warszawa, s. 105 – 127.

Buśko C.

1987 Rekonstrukcja niektórych elementów obrządku pogrzebowego ludności kultury łużyckiej, SiAn, t. 29, s. 59 – 93.

Dąbrowska E., Zollówna H.

1959 Z problematyki społecznej cmentarzysk wczesnośredniowiecznych — uwagi na marginesie pracy J. Gąssowskiego, KHKM, R. 7, s. 302 – 311.

- Derwich M., Cetwiński M.
1989 Herby, legendy, dawne mity, Wrocław.
- Dzieduszycki W.
1976 Wykorzystywanie surowca drzewnego we wczesnośredniowiecznej i średniowiecznej Kruszwicy, KHKM, R. 24, s. 35 – 54.
- Eliade M.
1993 Traktat o historii religii, Łódź.
- Fiszer A.
1921 Zwyczaje pogrzebowe ludu polskiego, Lwów.
- Forstner D. OSB,
2001 Świat symboliki chrześcijańskiej, Warszawa.
- Gąssowski J.
1952 Cmentarzysko w Końskich na tle zagadnienia południowej granicy Mazowsza we wczesnym średniowieczu, MW, t. 2, s. 71 – 176.
- Guriewicz A.
1976 Kategorie kultury średniowiecznej, Warszawa.
- Kara M.
1994 Wstępne wyniki badań wczesnośredniowiecznego cmentarzyska szkieletowego z okresu Pierwszych Piastów z ul. Wodnej w Poznaniu, KMP, z. 3 – 4, s. 343 – 351.
- Karwicka T.
1978 Dąb w wierzeniach i praktykach magicznych, Rocznik Muzeum Etnograficznego w Toruniu, t. 1, Toruń, s. 49 – 63.
- Kempiński A., M.
1993 Słownik mitologii ludów indoeuropejskich, Poznań.
- Kowalski A.P.
1999 Symbol w kulturze archaicznej, Poznań.
- Kowalski P.
1998 Leksykon. Znaki Świata. Omen, przesąd, znaczenie, Warszawa, Wrocław.
- Leciejewicz L., Łosiński W.
1960 Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Młodzikowie w pow. średzkim, FAP, t. 11, s. 104 – 165.
- Łowmiański H.
1986 Religia Słowian i jej upadek (w. VI-XII), Warszawa.
- Michniewicz M.
2000 Omówienie wyników analizy botanicznej drewna z cmentarzyska wczesnośredniowiecznego w Dziekanowicach stan. 22, gm. Łubowo, woj. wielkopolskie, ze szczególnym uwzględnieniem grobu 17/87, SL 6, s. 225 – 230.
- Moszyński K.
1967 Kultura ludowa Słowian, t. 2, Kultura duchowa, cz. 1, Warszawa.
- Musianowicz K.
1950/1951 Cmentarzysko i osada wczesnohistoryczna w Gozdowie, pow. Sierpc, WA, t. 17, s. 251 – 304.
- Nadolski A., Abramowicz A., Poklewska T.
1959 Cmentarzysko z XI wieku w Lutomierniu pod Łodzią, Acta AUL, nr 7, Łódź.
- Rauhut L.
1971 Wczesnośredniowieczne cmentarzyska w obudowie kamiennej na Mazowszu i Podlasiu, MSiW, t. 1, s. 435 – 656.
- SSS
1961 Słownik Starożytności Słowiańskich, t. 1, cz. 1, Wrocław, Warszawa, Kraków.
- Stępnik T.
1996 Średniowieczne wyroby drewniane z Ostrowa Lednickiego, SL 4, s. 261 – 296.

Tomiccy J. i R.

1975 *Drzewo życia; ludowa wizja świata i człowieka*, Warszawa.

Wrzesińska A., Wrzesiński J.

1999 Wykorzystanie analiz gatunkowych drewna z grobów wczesnośredniowiecznych (przykład z Dziekanowic, stanowisko 22), [w:] *Drewno archeologiczne. Badania i konserwacja*, Sympozjum, Biskupin — Wenecja, 22–24 czerwca 1999, red. L. Babiński, Biskupin, s. 237–245.

2000 Pochówki dzieci we wczesnym średniowieczu na przykładzie cmentarzyska w Dziekanowicach, *Sl. 6*, s. 141–160.

AUS DER PROBLEMATIK DER HOLZKOHLEN IN DEN GRABGRUBEN — HÄUFIGKEIT DES AUFTRETENS DER HOLZKOHLEN IN DEN GRÄBERN DES FRÜHMITTELALTERLICHEN GRÄBERFELDES „MAŁY SKANSEN“

Zusammenfassung

In den Grabgruben auf den frühmittelalterlichen Gräberfeldern werden, neben den Gebrauchsgegenständen und Gaben-Symbolen, auch organische Überreste freigelegt. Während der Ausgrabungen auf dem frühmittelalterlichen Skelettgräberfeld „Mały Skansen“, das in die 2. Hälfte des 11. und 12. Jh. datiert und als Dziekanowice, Fst. 22 (Gem. Lubowo, Woj. Großpolen) bezeichnet wird, wurden in vielen Gräbern Fragmente der Holzkohlen gefunden (Abb. 1). Ihre verhältnismäßig große Anzahl läßt die Durchführung einer Voranalyse der Häufigkeit des Auftretens von Holzkohlen in den Grabgruben sowie einen Interpretationsversuch zu.

Die in Grabgruben freigelegte Holzkohle trat in verschiedener Form auf. Es waren sowohl größere Fragmente mit 2–3 cm Länge, kleine Stückchen und sehr feiner Kohlenstaub, der nicht ausgenommen und dadurch weiteren Beurteilungen nicht unterzogen sein konnte. Zur Artanalyse wurden Probestücke aus 203 Grabgruben, d.h. aus 61,5% aller registrierten Gräber mit Holzkohlen übergeben. Die zu weiteren Analysen übergebenen Probestücke wurden nur aus diesen Gräbern gewählt, die während der Nutzung des Gräberfeldes nicht stark zerstört wurden (d.h. durch die nächsten Grabschürfe nicht stark beschädigt wurden).

Die Artverschiedenheit des als Brennstoff verwendeten Holzes ist groß. Neben der dominierenden Eiche, die in 67,5% Grabgruben festgestellt wurde (s. Tabelle 2 — M. Michniewicz in diesem Band), traten: in 37,8% Erle, in 29,1% Birke, in 17,2% Ruster, in 17,2% Waldkiefer, in 15,4% Gemeine Esche, in 11,3% Weißbuche auf; unter 7% und weniger kamen die verbrannten Holzfragmente von Linde, Haselnuss, Ahorn, Pappel, Weide, Holunder und andere vor.

Wir haben keine wesentlichen Präferenzen betreffs sowohl Lage als auch Geschlecht der Toten beobachtet. Der einzige wesentliche Unterschied ist kleine Anzahl von Gräbern der jüngsten Kinder, in den die Holzkohlen gefunden wurden. Dieses schon früher signalisierte Problem (A. Wrzesińska, J. Wrzesiński 2000) ist mit der spezifischen Betrachtung der Kinder verbunden, die vor der Beendigung des 3. Lebensjahr gestorben sind. Die Gräber dieser Kinder hatten keine Beigaben; in diesen Gräbern wurden keine Grabkonstruktionen festgestellt und in der Füllung fehlte es an organischen Überresten.

Die größte Verschiedenheit der verbrannten Holzarten beobachten wir in den Gräbern der erwachsenen Toten, sowohl des männlichen als auch des weiblichen Geschlechts (Tab. 7). In den Gräbern der Kinder beider Alterskategorien sowie in den Gräbern der jugendlichen Toten beobachten wir dagegen angenäherte Proportion von Hauptarten des Holzes. Am meisten trat im Brennmaterial die Eiche.

Tabelle 9 zeigt deutlich an, daß die Holzkohlen und Grabbeigaben in den Grabgruben des betreffenden Gräberfeldes zusammen auftreten. Die Tatsache, daß es im ca. Drittel von Gräbern weder Holzkohle noch Grabbeigaben gab, ist also mit gezielten Funeralienpraktiken verbunden und spiegelt wahrscheinlich den gesellschaftlichen Status der Toten wider.

Die obige Besprechung zusammenfassend ist festzustellen, daß die Holzkohle in Form von sowohl größeren Fragmenten als auch als sehr feiner Staub auftritt. Sie wird in den Gräbern unabhängig vom Geschlecht oder Alter des Toten (abgesehen von den Gräbern der Kinder, die vor der Beendigung des dritten Lebensjahres gestorben sind) gefunden. Sie befindet sich sowohl in der Aufschüttung selbst — in zerstreuter Form, als auch neben, über und unter dem Skelett — oft in größeren oder kleineren Ansammlungen. Die Gräber mit

Holzkohlen liegen in allen Partien des Gräberfeldes, ohne besondere Konzentration. Das Auftreten der Holzkohlen in den Grabgruben ist, neben der Grubenkonstruktion, Beigaben und Lage der Toten, ein von den Elementen des damaligen sepulkralen Brauchtums. Als Brennstoff wurden Baum- und Straucharten verwendet, die sich in der Landschaft von Lednica befanden (s. naturwissenschaftliche Monographien im Rahmen der Bibliothek der Lednica-Studien (Biblioteka Studiów Lednickich). Gute Kenntnisse im Bereich der kalorischen und technologischen (Festigkeitswerte) Werte des Holzes ließen eine rationelle Holzwirtschaft und entsprechende Ausnutzung einzelner Holzarten. Es wurde das entsprechende Holz je nach seiner Bestimmung — Bau-, Handwerks- oder Brennholz (W. Dzieduszycki 1976, T. Stepnik 1996) gebraucht. In den Grabgruben des Gräberfeldes „Mały Skansn” haben wir mit verschiedener und viele Gattungen umfassender Anwesenheit von Bäumen (Sträuchern) zu tun. Es dominieren hochenergetische Gattungen (Eiche, Birke, Rüstler, Kiefer, Linde), die Anwesenheit von Arten mit kleinerem energetischen Wert (darin ein verhältnismäßig wesentlicher Erlenanteil — 14,5%) ist aber deutlich bemerkbar. Das Auftreten von Kohlen der Kiefer konnte deren Verwendung als eine Art des Anbrennholzes (s. M. Michniewicz in diesem Band) verursachen. Im Falle des Gräberfeldes wurde festgestellt, daß als Brennstoff oft die Stämme oder dicke Äste gebraucht wurden, was zu behaupten läßt, daß die Feuerstellen geplant waren. Der Brennstoff wurde vorbereitet und auf das Gräberfeld gebracht, wo er während der Bestattungsbräuche oder bei den zyklisch wiederholten Feiern verbrannt.

Neben dem „Brennaspekt”, der die rituelle Holzverwendung bei der Verbrennung während der Bestattungsfeier berücksichtigt, ist in unseren Betrachtungen auch sehr ausgebaute und lang dauerte (obwohl nicht eindeutige) Symbolik des Baums zu signalisieren. Der Baum gehört zu den in Bedeutungshinsicht reichsten und allgemeinsten Symbolen, die als Vertretung des Pflanzenreichs geehrt waren. Oft ist er das Symbol der göttlichen Wesen, eine Hierophanie des Sacrum oder die Stelle, wo sich die numinotischen Kräfte oder befanden. Manche Baumgattungen spielten eine wichtige Rolle in den rituellen Praktiken mit magisch-religiösem Charakter. Am deutlichsten ist die mit kosmologischen Mythen verbundene Tradition erhalten, die den Baum (meistens die Eiche) im Zentrum der Welt — Achse, welche die Erde und den Himmel, die himmlische Welt und die Unterwelt verbindet — situiert. Der Baum schreibt sich auch ausgezeichnet in die tief eingewurzelte Tradition der indoeuropäischen Teilung der Welt in drei Regionen. Die sich jedes Jahr erneuerten Blätter und die Form des Baums mit vertieften Wurzeln, mit riesigem, sich vertikal erhebenden Stamm und hoch reichender Krone lassen die Bäume als Symbol der Verbindung der kosmischen Unterzonen, des Lebens auf der Erde und des Himmels zu anerkennen.

ABBILDUNGEN

Abb. 1. Dziekanowice, Fst. 22 — Lage der Gräber mit Holzkohlen auf dem Gräberfeld [rote Farbe — Gräber mit Holzkohlen]